

ETIKA VO VÝSKUME

ANTON FABIAN

Abstrakt: *Etiku vo výskume treba vidieť v širších politicko-spoločenských podmienkach v ktorých žijeme, teda aj v súvislosti s bioetikou, životným prostredím, zbrojením a správou vecí verejných. V druhej časti sa pojednáva o motivácii výskumníka, etických zásadách vo vzťahu k skúmaným osobám, pracovnému tímu i o etike publikovania.*

Kľúčové slová: *Veda. Výskum. Etika. Výskumník.*

Abstract: *Ethics in research should be seen in the context political and social conditions in which we live, and also in the context of bioethics, the environment, arms and administer of public affairs. The second part discusses the motivation researcher, ethics in relation to the respondents, work ethics team also of published.*

Keywords: *Science. Research. Ethics. Researcher.*

Úvod

Hovoriť o etike vo výskume je jednoduché aj zložitú zároveň. Jednoduché preto, že všetci máme v mysli i srdci zakódované základné pravidlá čestnosti, poctivosti a statočnosti. Zložitú je to preto, že žijeme v prostredí, v ktorom sa etické princípy porušujú v celej spoločnosti (aj na najvyšších miestach, vo vláde, parlamente). Informácie o tom sa umocňujú v masmédiách.

Preto treba súčasnú vedecko-výskumnú činnosť na univerzitách a špecializovaných pracoviskách vidieť v širších politicko-hospodárskych a spoločenských súvislostiach.

1. Čo je možné je aj dovolené?

Následkom vedecko-technickej revolúcie a rýchleho rozvoja vo svete sa v ostatných storočiach udomácnilo presvedčenie, že čo je možné, je aj dovolené a teda aj dobré, etické. Pred sto rokmi tento princíp bol oprávnený. Keď ľudia vymysleli automobily a lietadlá, bolo to nielen prospešné, ale aj etické. Keď vo farmaceutickom priemysle boli objavené nové liečivá, bolo to osožné a aj eticky správne. Zdalo sa, že vo všeobecnosti platí, čo je fyzikálne, prírodovedecky možné, je aj dovolené a správne.

Lenže 6. augusta 1945 zhodili Američania atómovú bombu na Hirošimu a Nagasaki. Ukázalo sa, že materiálne zhotoviť bombu je možné. Ale je tým automaticky dané aj to, že je to dovolené? Dnes sa čin hodnotí ako nie-etický, nemorálny, teda nedovolený. Podobne môžeme uvažovať o továrňach, ktoré znečisťujú rieky a životné prostredie. Keď je niečo fyzicky možné, je to aj dovolené ?

Ešte závažnejšie sa tento princíp ukazuje v genetickom inžinierstve, pri výskumoch s ľudským embryom, pri klonovaní, umelom oplodnení, eutanázii alebo interrupcii. Človek si nutne kladie otázku: je všetko dovolené, len preto, že je to možné zhotoviť? Odpoveď nenechá na seba dlho čakať. Zjavne musí prísť mysliaci človek k uzáveru, že rozvoj vedy a techniky bez rozvoja etiky toho, kto je do rozvoja zapojený, vedie do bludiska a nie k pokroku. Nepomáha, ale brzdi. Zdanlivo môže byť úspešný, ale dlhodobo je neudržateľný. Preto je dôležité hovoriť o etike vo výskume. On sa totiž môže obrátiť proti človeku.

2. Kríza - nie hospodárska, ale mravná

Aj nedávna hospodárska kríza, alebo súčasná diskusia o eurovale v súvislosti s gréckym zadlžením je etickou a nie ekonomickou otázkou. Už Tomáš Baťa v roku 1932 povedal: „*to, čomu sme zvykli hovoriť „hospodárska kríza,“ je iné meno pre mravnú biedu. Mravná bieda je príčina - hospodársky úpadok je následok. V našej krajine je mnoho ľudí, ktorí sa domnievajú, že hospodársky úpadok sa dá sanovať peniazmi. Hrozím sa dôsledkov tohto omylu. V našej situácii nepotrebujeme geniálne obraty a kombinácie. Potrebujeme mravnosť vo vzťahu k ľuďom, práci a verejnému majetku - nepodporovať bankrotárov, nerobiť dlhy, nevydierať robotníkov.*“

Keď človek nedodržiava princípy etiky a morálky, čiže Desatora, potom čestnosť, slušnosť a zodpovednosť sú vedľajšie a hlavná je vidina zisku a moci. Následkom je, že sa nedodržiavajú zmluvy, nesplácajú úvery, vlády všetkých krajín sa dlhopismi zadlžujú a nezamestnanosť narastá. Ale kríza nie je v hospodárstve alebo ekonomike. Kríza je v ľuďoch, ktorí majú funkcie, úrady, sú zákonodarcovia, no pritom klamú a kradnú v súlade so zákonom platnom na ich území v danom čase. Preto je dôležité hovoriť o etike vo výskume, ale v kontexte sveta, do ktorého sme ponorení a nemôžeme byť z neho vyňatí.

3. Ako - prečo

Ak by si človek kládol iba otázku *ako*, a nebral do úvahy *prečo*, dospelo by sa k sebestačnosti výskumu. To znamená vieru v scientizmus: očakávať, že všetky problémy sveta a života sa dajú vyriešiť výskumom, technikou, vedou. Lenže táto viera z minulých storočí je už prekonaná. Keby sme v nej zotrvali, poznali by sme, hodnotili a rozhodovali o situáciách nášho života zvnútra technokratického kultúrneho horizontu, do ktorého by sme štrukturálne patrili, no nikdy by sme nenašli zmysel, ktorý sme my sami nevytvorili.

Dnes sa dá pozorovať silná technicistická mentalita, ktorá kladie na jednu rovinu to, čo je pravdivé, s tým, čo je uskutočniteľné. Ak je však jediným kritériom pravdy výkonnosť a užitočnosť, automaticky sa popiera rozvoj. Kľúčom rozvoja je inteligencia, schopná chápať plne ľudský zmysel tvorby človeka v horizonte zmyslu osoby, ponímanej v globalite svojho bytia. I keď tento koná pomocou satelitu alebo elektronického impulzu na diaľku, zostáva jeho konanie naďalej ľudským a je prejavom opravdivej slobody.

Technika a výskum človeka silno priťahuje, pretože ho vymaňuje z fyzických obmedzení a rozširuje jeho horizonty. Ľudská sloboda je však skutočne sama sebou len vtedy, keď na okúzenie výskumom odpovedá rozhodnutiami, ktoré sú plodom mravnej zodpovednosti. Tu pramení naliehavosť formácie k etickej zodpovednosti vo výskume. Vychádzajúc z okúzenia, ktorým technika pôsobí na človeka, je nevyhnutné osvojiť si pravý zmysel slobody, ktorá nespočíva v opojení z totálnej autonómie, ale v odpovedi na výzvu bytia, počínajúc bytím, ktorým sme my sami (porov. Benedikt XVI, 2009).

4. Dokumenty

V doktorandskom štúdiu je študent postupne zasväcovaný do tajov metodológie a výskumu. Keď hovoríme o etických aspektoch výskumu, môžeme na tento problém nazerať z dvoch základných uhlov pohľadu: prvým je etika výskumnej práce, druhým etika prístupu k účastníkom výskumu. Vychádzame pritom z dôležitého dokumentu: *Etický kódex sociálneho pracovníka* - ten na Slovensku máme, no to čo nemáme je *Etický kódex výskumníka v sociálnej práci*.

Etický kódex je súbor pravidiel, ktoré musí výskumník dodržať. Stanovuje ich príslušná stavovská organizácia. V USA je to *American Educational Research Association (AERA)* a vo Veľkej Británii *British Educational Research Association (BERA)*. Etický kódex týchto asociácií

je pomerne podrobny a zahrnuje vsietky strany v'yskumnej prace po'cnu'c etapou, koja predchadza v'yskumu a kon'ciac etapou po v'yskume (osobitnou zlozkou su zasady pisania a publikovania). Porusenie tychto pravidiel prislu'na asociacia sankcionuje, napriklad zrusenim clenstva.

Sucasny pristup k informa'cnym zdrojom prostrednictvom internetu z'vazda k povrchnosti, nedoslednosti a nepoctivosti. V'yskumnik mo'ze ľahko skompilovat' novu pracu z dostupnych zdrojov. Zatiaľ čo jeden tvrdo pracuje na štruktúre, metodikách, porovnávacích štúdiách, analýze, syntéze atď., druhý pohodlne opisuje a pozliepa nové články.

5. Motivácia

K základným etickým otázkam pri v'yskume patrí motivácia v'yskumníka. Je správne, ak ho vedie zvedavosť po príčine javov, po pochopení ich zákonitostí, snaha dopátrať sa nových poznatkov a súvislostí. Je to hlboko ľudský fakt, viazuci sa na autonómiu a slobodu človeka. Vo v'yskume sa potvrdzuje dominancia človeka nad prírodnými a spoločenskými javmi. Tým sa znižujú riziká vo vývoji sveta, šetrí sa námaha, zlepšujú životné podmienky. Človek takto spoznáva seba samého a uskutočňuje svoje človečenstvo. Z filozofického hľadiska v'yskum je objektívnym prvkom ľudskej činnosti, ktorej pôvod a dôvod jestvovania spočíva v subjektívnom prvku: v človeku, ktorý koná. Preto v'yskum nie je len v'yskumom, ale je prejavom túžob človeka po rozvoji, po postupnom prekonávaní materiálnych podmieneností a sociálnej nespravodlivosti.

Horšie je, keď je niekto v'yskumníkom len preto, aby mohol zostať na vysokej škole. „V praxi to v súčasnosti u nás vyzerá väčšinou tak, že vysokoškolský učiteľ je buď vynikajúcim pedagógom a jeho v'yskumná činnosť pokrívava, alebo je výborným vedcom, ktorého učenie vyrušuje pri jeho bádani, prednáša často na konferenciách a chýba či dáva sa zastupovať vo výučbe. Len málo je takých vynikajúcich vedcov - pedagógov, ktorí tieto dve činnosti dokážu sklbiť. (A sú aj takí, ktorí nie sú dobrí ani v jednom)“ (Radková, Pavlovičová, 2010).

Na Slovensku Ministerstvo školstva a akreditačná komisia stanovujú určité kvantitatívne kritéria na „objem“ v'yskumu, ktorý by mal vysokoškolský učiteľ plniť popri svojej pedagogickej práci. Táto požiadavka núti učiteľov vymýšľať granty, ktoré nakoniec nie sú schválené pre nedostatok peňazí, vyplňať výkazy a zvládnuť veľký objem administratívnych činností, ktorý stále rastie a pohlcuje väčšinu času.

Od univerzitného pedagóga sa právom očakáva, že bude dobrým učiteľom, ktorý svoje pedagogické umenie bude stavať nielen na poznatkoch iných, ale aj vlastnom v'yskume. Univerzity vždy boli miestom v'yskumu. K tomu však treba vytvoriť vhodné podmienky, ako sú v zahraničí, že na vysokých školách sú zamestnaní nielen pedagógovia, ale aj v'yskumníci - bez toho, aby museli byť pedagógmi.

6. Spracovanie dát

V'yskumnik by si mal zachovať objektívny náhľad. Ak odhalí informácie, ktoré sú v rozpore s jeho pôvodnými predstavami, ba im odporujú, nesmie podľahnúť pokušeniu takéto údaje upravovať, zámerne zmeniť, selektovať, alebo dokonca vymýšľať. Je to jedno z najväznejších zlyhaní v'yskumníka ako vedca i ako osobnosti (porov. Miovský, 2006; Reichel, 2009). História vedy ukazuje, že veľká väčšina falšovateľov bola skôr či neskôr odhalená, čo v'yskumníkom zruinovalo ich reputáciu alebo ich pripravilo o akademické tituly (ak išlo o kvalifikačné práce) (porov. Pavlíček, Dobříková, 2007; Gavora a kol., 2010; Ryšavý, 2002). Nikdy sa teda nesmie podieľať na zneužití výsledkov v'yskumu. Je neetické zatajiť, že na daný problém už niekto prišiel a vydávať ho za svoje riešenie (porov. Pigula, 2006).

Mal by byť nezávislý od zadávateľa výskumu, pretože jeho úlohou nie je presadzovať záujmy sponzorov, ale riešiť výskumný problém bez ohľadu na ich zámery a prania. Ak nemá silnú imunitu proti týmto tlakom, nemal by úlohu výskumníka v takom prípade prijať.

Výskumný pracovník by nemal svoju funkciu využívať na iné účely, ako je napr. budovanie si pozície v skúmanej firme či organizácii, pre ktorú pracuje, alebo budovať si mocenské postavenie na vysokej škole,

7. Vzťah ku skúmaným osobám

7.1 Dôveryhodnosť. Výskumník v sociálnej práci pracuje s citlivými a dôvernými informáciami. Potrebuje si získať dôveru skúmaných osôb, aby boli ochotné skutočne mu poodhaliť svoje vnútro a odpovedať v súlade so skutočnosťou. Ak nie je výskumník pre skúmanú osobu dostatočne dôveryhodný, nie je zaručená validita takého výskumu. Výskumník nesmie skúmaným osobám vnucovať otázky, ktorými explicitne alebo implicitne žiada spoločensky nevhodné správanie. Nemal by ich využívať ani ovplyvňovať (porov. Reichel, 2009).

7.2 Dobrovoľnosť. Výskumník nesmie nútiť skúmané osoby do výskumu. Nesmie použiť formu otvoreného alebo skrytého nátlaku na to, aby získal ich súhlas s účasťou vo výskume. Skúmaná osoba má právo vystúpiť z výskumu bez toho, aby preto znášala prípadné následky. Treba rešpektovať jej anonymitu a dôstojnosť, v záujme zachovania čo najväčšieho dobra nesmie byť vystavovaná zbytočnému stresu, otázkam, ktoré ju zbytočne zraňujú a rozjatrujú jej utrpenie, nesmie byť vystavovaná situáciám, ktoré by ju nútili k nedôstojnému chovaniu či zaobchádzaniu (porov. Marlow, 2001).

Veľkú opatnosť vyžaduje odmeňovanie skúmaných osôb, ktoré môže byť napríklad motiváciou pre účasť na výskume (a odpovedať podľa predpokladaných očakávaní). Niekedy môže takéto odmeňovanie skúmanej osobe priamo uškodiť, napr. poskytnúť v určitej fáze liečenému alkoholikovi prístup k alkoholu.

7.3 Informovaný súhlas. Výskumník musí zrozumiteľným spôsobom a v primeranom rozsahu informovať skúmané osoby o ich úlohe vo výskume a o časových a ďalších podmienkach, v ktorých bude výskum prebiehať. Bude ich informovať aj o tom, akým spôsobom budú údaje publikované. Niekedy je potrebný informovaný súhlas. Ide o písomný dokument, ktorý podpisujú skúmaná osoba a výskumník pred začiatkom výskumu. Obsahuje základné údaje o výskume a o pôsobení skúmanej osoby v ňom. Skúmaná osoba svojím podpisom potvrdzuje súhlas s účasťou vo výskume za daných podmienok. V prípade skúmania detí a mládeže tento dokument podpisuje rodič alebo zákonný zástupca. Výskumník svojím podpisom potvrdzuje, že uvedené podmienky výskumu dodrží (porov. Žiaková a kol., 2003).

Sú ale také typy výskumu, kde nie je možné toto dodržať, napr. pri zúčastnenom, ale skrytom pozorovaní, keď výskumník preniká do komunity napr. bezdomovcov či iných klientov a získava si ich dôveru ako jeden z nich. V takom prípade by mali byť skúmané osoby informované hneď, ako to pôjde po skončení výskumu a s použitím výsledkov by mali súhlasiť.

Nakoľko je to možné, mal by výskumník do terénu vstupovať legálnym spôsobom, na základe vyžadovaných povolení, napr. do nemocnice či zariadenia sociálnych služieb. Ak skúmaná osoba prejaví záujem o výsledky výskumu, má právo byť informovaná.

7.4 Utajenosť. Citlivé informácie musí výskumník zabezpečiť proti zneužitiu. Musí zaistiť bezpečné uloženie všetkých prvotných údajov a výskumné dáta používať výhradne len k výskumným účelom. Osobné údaje skúmaných osôb treba považovať za dôverné a nesmú byť zverejňované vo výskumnej správe alebo inom dokumente. Týka sa to napríklad nielen mena

a priezviska skúmanej osoby, ale aj názvu inštitúcie. Ak výskumník potrebuje skúmané osoby označiť kvôli rozlíšeniu, pridelí im číselný kód alebo pseudonym.

8. Etické otázky vo vzťahu k výskumníkom

O dodržiavaní etických zásad by mali byť zaškolení všetci členovia výskumného tímu. Výskum v sociálnej práci môže so sebou prinášať riziká a ohrozenia pre výskumníka a jeho tím. Treba pripraviť výskum v teréne tak, aby samotný výskumník bol čo najmenej ohrozený, zorganizovať spôsob pohybu v teréne – napr. pri streetworku tak, aby bol istený prítomnosťou inej osoby a pod. Je veľmi dobré v takýchto prípadoch spolupracovať so skúsenými a osobnostne zrelými jedincami, ktorí dokážu identifikovať a potenciálne eliminovať možné nebezpečenstvo, naopak vyvarovať sa neskúsených „dobrodružných pováh“, ktorých účasť riziko zvyšuje (porov. Radková, Pavlovičová, 2010).

9. Etika v publikovaní.

Osobitným problémom je etika publikovania. V snahe splniť kritériá z *Ministerstva školstva* sa vyvinuli takzvané „spolupracujúce tímy“, keď pri publikovaní výsledkov sa pripisujú mená výskumníkov, ktorí nikdy na výskume nepracovali, podľa zásady „ja tebe, ty mne“ alebo „citačné tímy“, kde citujú autori navzájom jeden druhého podľa dohody. V zahraničí sa stáva, že autori si zaplatia publikovanie článkov. Aj tu funguje klientelizmus. Aká je to etika, keď známosti robia vedu?

Vážnym porušením etiky publikovania zo strany autorov je plagiátorstvo (predloženie úplnej alebo čiastočnej práce iných), falzifikácia údajov, úmyselné prekrútenie faktov, alebo predloženie informácií, ktoré už boli v rovnakej podobe publikované, alebo predložené na súbežné publikovanie v iných časopisoch (porov. Meško, Katuščák, Findra a kol., 2004).

Záver

Vedecká činnosť v súčasnosti kladie na výskumníka požiadavky odbornosti, ale aj etickosti a morálnej zodpovednosti. Mnoho otázok v tomto smere zostáva ešte otvorených, ale podstatné je poslúžiť svojou prácou k dobru človeka, jeho zmysluplnému a vydarenému životu.

Literatúra:

- BENEDIKT XVI. 2009. *Caritas in veritate. Sociálna encyklika o integrálnom ľudskom rozvoji v láske a pravde*. Trnava : SSV, čl. 70.
- GAVORA, Peter a kol. 2010. *Elektronická učebnica pedagogického výskumu*. [online]. Bratislava : Univerzita Komenského, 2010. Dostupné na: <<http://www.e Metodologia.fedu.uniba.sk/> ISBN 978-80-223-2951-4>.
- MARLOW, Christine. 2001. *Research Methods for Generalist Social Work*. Stamford : Thomson Learning, 2001, str. 17s. ISBN 0-534-52571-7.
- MEŠKO, Dušan, KATUŠČÁK, Dušan, FINDRA, Ján a kol. 2004. *Akademická príručka*. Martin : Osveta, 290 s.
- MIOVSKÝ, Michal. 2006. *Kvalitatívny prístup a metódy v psychologickom výskumu*. Praha : Grada, 2006. 332 s. ISBN 80-247-1362-4.
- PAVLÍČEK, Ján, DOBRÍKOVÁ, Patricia, 2007. *Sociálny výskum a štatistické spracovanie dát*. Bratislava : VŠZSP, 77 s.
- PIGULA, Topi. 2006. Odvrhněte nepodstatné, radí prof. RNDr Helena Illnerová [online]. In *Koktejl*, č.9 [2006] [cit. 2010-10-12]. Dostupné na: <http://www.czechpress.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=2828:odvrhnte-nepodstatne-radi-profesorka-rndr-helena-illnerova&catid=1:lide&Itemid=4&zoom=INF&showall=0&panx=1&pany=0>.
- RADKOVÁ Libuša, PAVLOVIČOVÁ Anna. Niekoľko poznámok k etickým aspektom výskumu. In MÁTEL, Andrej, SCHAVEL, Milan, MÜHLPACHR, Pavel, ROMAN, Tibor (eds.). 2010. *Aplikovaná etika v sociálnej práci a ďalších pomáhajúcich profesiách. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Bratislava : VŠZaSP sv. Alžbety. s. 312 – 317. ISBN 978-80-89271-89-4.

REICHEL, Jiří. 2009. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Praha: Grada, 2009, str. 177. ISBN 978-80-247-3006-6.

RYŠAVÝ, Dan, 2002. *Metódy a techniky sociálneho výskumu*. Olomouc : Filozofická fakulta Univerzity Palackého.

ŽIAKOVÁ, Katarína a kol. 2003. *Ošetrovatelstvo - teória a vedecký výskum*. Martin : Osveta. ISBN 80-8063-131-X.

Kontakt na autora:

Prof. ThDr. JCDr. Anton Fabian, PhD.

Katedra sociálnej práce Filozofickej fakulty UPJŠ

Petzvalova 4, 040 11 Košice

E-mail: fabian.anton@rimkat.sk